

УДК [930.253:94](477)"1941"

Л. В. ЛЕГАСОВА, Н. О. ШЕВЧЕНКО\*

**РІК 1941-Й: ТРАГІЧНІ І ГЕРОЇЧНІ ПОДІЇ**  
**(за матеріалами Меморіального комплексу**  
**“Національний музей історії**  
**Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”)**

Висвітлено основні напрями і результати наукової діяльності Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років” з вивчення і вшанування трагічних і героїчних подій початкового періоду Великої Вітчизняної війни.

**Ключові слова:** Меморіальний комплекс “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”; науково-дослідна робота; музейні джерела; документи.

2011 рік знаменний низкою вікопомних подій, сповнених трагізму й епічної героїки, складних для одномірних оцінок процесів: 70-річчя початку Великої Вітчизняної війни, оборони міст-героїв Києва, Одеси, Керчі, Севастополя, Ленінграда, битви за Москву. У цьому контексті основна діяльність Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років” спрямована на всебічне увічнення цих подій, адже збереження пам’яті про війну має величезний виховний, моральний потенціал.

Визнаний державою і суспільством як один з провідних науково-дослідних, науково-методичних і культурно-освітніх центрів з воєнної історії України Меморіальний комплекс, якому 9 травня виповнилося 30 років, музейними засобами допомагає людям зрозуміти витоки трагедій і спустошень, які несуть війни, показує шляхи їх відвернення, розкриває історичну правду про жертвовність і подвиг народу в борні

\* *Легасова Любов Володимирівна* – заслужений працівник культури України, заступник генерального директора з наукової роботи Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”.

*Шевченко Наталія Олександрівна* – заслужений працівник культури України, вчений секретар Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”.



В експозиційному залі “Початок Другої світової війни”.  
09.05.2011 р.

проти нацизму, сприяє патріотичному вихованню громадян, зокрема молоді, на героїчних традиціях минулого.

Наріжним каменем діяльності співробітників музею є вироблення науково вивірених, концептуально оформлених, зважених підходів на всіх етапах роботи. Єдиним орієнтиром залишається історична істина, яка базується на достовірних джерелах.

Поглиблене вивчення історичного матеріалу, в тому числі архівних документів, фондового зібрання, новітніх наукових публікацій, багаторічна співпраця з ветеранами-учасниками боїв, провідними вченими-істориками, насамперед Інституту історії України НАН України, з Державним комітетом архівів України, а також з редакціями “Енциклопедії історії України”, “Книги Пам’яті України”; робота з наукового комплектування фондів музею – все це дає змогу через головну експозицію, публікації, масові заходи та численні тематичні, реліквійні, документальні виставки достовірно розповісти про події, що відбувалися понад 60–70 років тому, чітко розставити акценти та зробити наголос на людському чиннику цих подій.

70-літній часовий відрізок не тільки не зняв гостроту полеміки з приводу обставин, що передували агресії Німеччини та її союзників проти СРСР, а й спрямували її в русло цілеспрямованого пошуку й безсторонньої інтерпретації цієї сторінки історії. Втілення даної теми музейними засобами є досить складним завданням, оскільки йдеться про необхідність репрезентації результатів фундаментальних наукових напрацювань світової наукової думки, ставлення до яких у різних категорій українського суспільства має суттєві відмінності.

Початковий етап війни, який характеризується складністю і неоднозначністю подій, а також відсутністю базових документів, протягом багатьох років залишається темою окремого дослідження науковців Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років. Саме цей період нерідко викликає гостру полеміку, псевдонаукові

спекуляції та категоричні оцінки з боку деяких вчених, політиків, літераторів, ветеранів.

Тому науково-дослідницьку роботу співробітників Меморіального комплексу зорієнтовано на детальне вивчення всіх ключових історичних проблем, пов'язаних із 1941 роком (причини війни, плани воюючих сторін, співвідношення військово-економічного потенціалу, геополітичне становище воюючих сторін у 1941 році, характер і перебіг бойових дій, трагічні поразки, особливості окупаційного режиму в Україні, проблеми полонених та колаборації, злочини проти цивільного населення, початок становлення руху Опору тощо).

Оскільки історична наука недостатньо використовує специфічні музейні джерела, співробітники музею намагаються якимось чином заповнити цю прогалину шляхом вивчення та аналізу музейних колекцій, збирання супутньої інформації, виявлення нових фактів тощо. Такі дослідження збагачують історичні знання та використовуються для вирішення проблем практичної музейної роботи, насамперед, екскурсійної та експозиційно-виставкової діяльності.

Саме так народилися науково-аналітичні довідки “1941-й рік у фондовій колекції музею”, “Огляд листів та щоденників 1941–1942 рр. з колекції Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”, наукова публікація “22 червня 1941 року: на крутозламі світової війни”, інформаційні довідки “На першій лінії вогню (про бойову діяльність бійців прикордонних загонів Українського прикордонного округу 22 червня 1941 р.)”, повідомлення за матеріалами експозиції і фондів музею “Військова мобілізація 1941 року”, “Прикордонні бої в Україні”, “Бойові дії ВПС Південно-Західного фронту в період з 22.06 по 26.09.1941 р.”, “Бойові шляхи прикордонних загонів (полків) Українського прикордонного округу” та інші.

Висвітленню маловідомих подій історії столиці України, увічненню героїзму й жертвності захисників і визволителів міста, збагаченню історичної пам'яті поколінь присвячені наукові розвідки “Київський УР в обороні Києва”, “Участь бійців 4-го полку НКВС в обороні Києва” та інші.

З метою різнопланової підготовки до 70-річчя початку Великої Вітчизняної війни, оборони Києва науково-дослідну роботу спрямовано на поглиблене вивчення наступних тем: “Київський Особливий військовий округ напередодні війни: командний склад, структура, боєготовність”, “Перший день війни в Києві: події, факти за офіційними джерелами, щоденниками, листами, спогадами киян”, “Бойові шляхи дивізій, що були задіяні в Київській оборонній операції 1941 р. та в оборонних боях 1941–1942 рр. у Лівобережній Україні та Донбасі”.

Важливим суспільним завданням, що ставлять перед собою наукові відділи музею, є участь у збереженні колективної історичної пам'яті.



Фрагмент експозиції залу “Початок Великої Вітчизняної війни”.

Одним із пріоритетних напрямів роботи музейних науковців залишається складання усної історії війни: збирання, фіксація та наукове опрацювання спогадів у вигляді записів, фонозаписів, автографів, анкет тощо представників усіх категорій населення України, які пережили війну, а також комплектування музейної колекції матеріалами воєнної доби, насамперед документальними, їх систематизація і вивчення.

Узагальненим підсумком усіх видів роботи наукового колективу, найважливішою складовою музейної практики є головна експозиція музею. Кілька експозиційних залів присвячено початку Другої світової та Великої Вітчизняної воєн, початковому періоду війни. Останнім часом ці зали ретельно оновлено, доповнено новими матеріалами. Історичні реліквії, ново залучені архівні документи аргументовано і послідовно відтворюють міжнародну обстановку тридцятих років, достовірно показують причини війни, катастрофічний перебіг подій на її початковому етапі: відступ, оточення, втрати, а також стійкість та героїзм захисників рідної землі. Серед нових надходжень до головної експозиції – Розвідведення № 14 розвідувального відділу штабу КОВО за період з 1 по 10.05.1941 р.; Лист Президії Верховної Ради СРСР батькам двічі Героя Радянського Союзу підполковника С. П. Супруна – командира 401 винищувального авіаполку ВПС Західного фронту, який у перших повітряних боях Великої Вітчизняної знищив 2 ворожих літака й загинув 04.07.1941 р.; Трудова книжка С. Г. Тимошенка – робітника Київської меблевої фабрики ім. В. Н. Боженка, який у липні 1941 р., призваний до лав армії, брав участь в оборонних та наступальних боях за Україну, визволенні Польщі, помер від поранень в останні дні війни, 27.04.1945 р., а також записка 1941 р. його сина Петра, учня київського ремісничого училища, учасника оборони Києва, який загинув у вересні 1941 р.

Серед великої кількості музейних предметів, які зберігаються у фондах Меморіального комплексу “Національний музей історії Вели-

кої Вітчизняної війни 1941–1945 років”, особливе місце посідає колекція листів періоду війни, яка формувалася протягом багатьох років. Листи в усі часи були невичерпним джерелом цінної інформації, яку зафіксували і зберегли для наступних поколінь безпосередні свідки подій.

Гідне місце в експозиції музею посідають листи Героя Радянського Союзу генерал-полковника М. П. Кирпоноса – командувача Південно-Західного фронту; капітана Д. М. Поклада – командира дивізіону 132 артилерійського полку 41 стрілецької дивізії 6 армії; майора Д. С. Овчаренка – командира 1 стрілецького полку 99 стрілецької дивізії 26 армії; генерал-майора М. Г. Прошкіна – командира 58 гірськострілецької дивізії 13 стрілецького корпусу 12 армії; полковника О. І. Данилова – начальника штабу 24 механізованого корпусу 12 армії; політрука І. Х. Маркар’янця – комісара 2 авіаескадрильї 227 бомбардувального авіаполку ВПС Південно-Західного фронту; молодшого лейтенанта В. П. Якуніна – коменданта доту № 131 Київського укріпрайону; Г. Д. Трухан – вчительки Київської школи № 100 та багатьох інших учасників оборонних боїв за Україну.

На початку 2010 року Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України передала до фонду Меморіального комплексу колекцію з понад тисячі кореспонденцій червня-вересня 1941 року, яка стала надзвичайно цінним джерельним комплексом, що дає можливість проаналізувати рівень масової свідомості, дослідити соціальну психологію та суспільну мораль радянських громадян у кризових умовах початкового періоду війни. Ці листи, що залишилися невідправленими на пошті м. Кам’янець-Подільський та були вивезені окупантами до Відня, 67 років перебували у музеях Австрії, але не тільки не досліджувалися, а навіть не були прочитаними.

Спільно з відповідними організаціями України, Російської Федерації та країн СНД Меморіал організував та здійснює Міжнародний гуманітарний проект-пошук солдатів 1941 року – “Пишу тобі... Доля однієї колекції”. Науковцям Національного музею вже вдалося розшукати близько 450 родин адресатів, а від деяких навіть отримати фото і документи авторів листів. До 65-річчя Великої Перемоги колекція та листування з родичами солдатів 1941-го увійшли до виставки “*Непрочитані листи 41-го*”. Зараз колекція ретельно вивчається, у рік 70-річчя початку Великої Вітчизняної війни готується її друковане видання та експонування.

Надзвичайно важливим напрямом діяльності Меморіального комплексу є виставкова робота, адже виставки дають можливість більш докладно висвітлити ту чи іншу подію, оперативно оприлюднити необхідну інформацію, відгукнутися на пам’ятні, ювілейні дати, привернути увагу громадськості до сучасних проблем тощо.

Щодо міжнародних виставок – це ще одна можливість через безцінні музейні реліквії розкрити для іноземних громадян трагедію, героїзм і звитягу українського народу, а також ознайомити вітчизняних відвідувачів з історико-культурним надбанням інших народів.

Намагаючись бути максимально об'єктивними, співробітники Меморіалу спираються на документальні джерела, концептуально вибудовують виставки таким чином, щоб у відвідувача створювалося цілісне уявлення про війну, її перший період, темні й світлі сторони, трагізм і героїзм. У центрі уваги тут завжди перебуває простий солдат, який виніс на собі увесь тягар війни.

Помітною подією в суспільному житті України була реліквійна виставка “22 червня... На зламі”, створена до 60-річчя початку війни на базі матеріалів Меморіального комплексу, а також провідних музеїв військової тематики Республіки Білорусь, Російської Федерації, Федеративної Республіки Німеччини. Не повторюючи змісту головної експозиції, експонати виставки розвинули й поглибили тему трагедії і подвигу нашого народу на зламі його історичної долі – в 1941 році. Задум акцентувати увагу на цій прикрій смузі воєнного періоду був новаторським, адже донедавна в радянській історіографії тема невдач та поразок Червоної Армії не віталася і подібна виставка була б неможливою. У незалежній Україні такий захід є цілком доречним і вписується у відзначення дня 22 червня як Дня скорботи і вшанування пам'яті жертв війни.

У результаті багаторічної пошуково-дослідницької роботи співробітники Меморіалу поповнили музейну колекцію цінними матеріалами про випускників 1941 року. На основі вивчення нових надходжень, фондової колекції Меморіального комплексу, матеріалів Педагогічного музею України та музею середньої школи №77 Києва було створено виставку “А завтра була війна...”, яка мала широкий резонанс у наукових колах, засобах масової інформації та відвідувачів, які залишили такі відгуки:

– Виставка наче символізує грань між життям і смертю. Саме контраст мирного, затишного життя та свідомість того, що завтра трапиться непоправима трагедія з героями виставки, створює цю неповторну, зворушливу атмосферу. Вчора мені виповнилося 16 років і як добре, що немає війни.

Настя

– Ми з древнього Львова. Те, що побачили на виставці, вразило нас до глибини душі. То є не просто експонати, то є зболена дитяча пам'ять. Подібного немає ніде. У вас працюють вельми душевні і розумні люди, бо то не під силу простим людям.

З великою пошаною до Вас – вчителі

– Виставка вражає своєю високою моральністю, трагізмом, величезним патріотизмом. Фактично це були ще зовсім діти, але яка в їхніх душах була велика любов до Батьківщини! Вони йшли на смерть і перемогли! Ми повинні зберігати мир на землі, повинні пам'ятати,

Фрагмент експозиції залу “Початок Великої Вітчизняної війни”.



що війна – це лихо, смерть... Спасибі співробітникам за пам’ять! Це унікальна виставка.

Родина Борисових, м. Донецьк.

Слід зазначити, що цю виставку, як і всі експозиції Меморіалу, насичували документальні матеріали, виявлені та досліджені, головним чином, музейними працівниками.

Українське суспільство передвоєнної доби без прикрас, замовчувань і патетики – так стисло можна окреслити провідну сюжетну лінію виставки “Якщо завтра війна...”. Співробітники музею знайшли “свіжий”, промовистий матеріал і змогли “вплести” його в загальну канву таким чином, що він привертав увагу, примушував працювати розум і серце. Зібрані разом понад 250 експонатів із фондової колекції музею відтворили неповторну й сповнену протиріч атмосферу 30-х – початку 40-х років на теренах тодішнього Радянського Союзу, а відтак і в Україні.

Не залишилися поза увагою й непрості долі генералів 41-го. Саме їм були присвячені тематична виставка, створена в музеї до 65-річчя початку війни, та дослідження “Солдати у погонах генералів”, де шляхом тривалого пошуку й співставлення опублікованих даних, матеріалів фонду Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років” на фоні конкретно-історичного полотна вдалося розповісти про генералів, які брали участь в обороні столиці України 1941 р.

Науковці Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років” разом із працівниками Державного комітету архівів України зробили надзвичайно важливий крок у напрямку популяризації пам’яті про історію війни, яка стала жорстоким іспитом для України та її народу, – ухвалили рішення про підготовку та проведення циклу спільних заходів, покликаних ознайо-

мити широкий загал з маловідомими архівними й музейними матеріалами цього періоду.

Особливо актуальним є співробітництво музею з архівами на сучасному етапі, коли відходять у вічність свідки й учасники цих трагічних подій, які могли донести до прийдешніх поколінь свою власну історію війни. Через це особливої ваги набирають документи з історії Другої світової війни, що зберігаються в архівних установах, музейних колекціях і залишаються переконливими свідченнями історичних подій тієї далекої епохи.

Виходячи з необхідності поглиблювати знання найширших кіл громадян про історію війни, співробітники Меморіального комплексу спільно з Державним комітетом архівів України створили й представили на суд громадськості низку виставок з документального циклу “Війна. Документ. Пам’ять”. Понад 3500 документів з фондів Меморіального комплексу, центральних та обласних архівів України, представлених на цих виставках, стали віддзеркаленням різноманітних спектрів минулого, з яких складається історична пам’ять нації, переконливо довели “український фактор” досягнення Перемоги, засвідчували повагу до індивідуальної пам’яті кожного представника багатонаціонального українського народу, героїчної історичної спадщини країни, немеркнучу пам’ять про героїв війни.

Враховуючи той факт, що в головній експозиції Меморіального комплексу висвітлено основні віхи історії Великої Вітчизняної війни, при створенні виставок зосереджувалась увага лише на окремих фрагментах, більш рельєфно розкривалася сутність деяких подій, що доповнювало та підсилювало музейну експозицію. При цьому враховувалося те, що відвідувачів насамперед цікавлять першоджерела, оригінальні пам’ятки, така інформація про минуле, що допомагає розширити знання, світогляд, уявлення, викликає емоційне осмислення тогочасних подій.

Цікавими для широкого загалу відвідувачів виставок стали матеріали розділів “Йшов у військо солдат” та “Військові мобілізації”. Документи, представлені в цих розділах, дозволили відвідувачам скласти правдиву картину військових мобілізацій, у яких були і добровільні зголошення, і набори польових військкоматів, і листи із проханнями дозволити “змити кров’ю ганьбу”, якою вважали репресії проти батьків перед війною. Телеграма секретаря Керченського міськкому ВКП(б) у Кримський обком “Про кількість добровольців, що записалися в народне ополчення” від 5.07.1941 р.; Повістка І. Скицюка – студента Київського художньо-промислового училища від 22.06.1941 р.; заява М. Торохтія про добровільний вступ до Червоної армії, 3.07.1941 р. Мовою цих та інших музейних і архівних документів ретранслюються переживання й почуття наших співвітчизників у ті буремні роки, мотивація їхніх вчинків, моделі поведінки. Без цього важко зрозуміти, як держава і народ вистояли у всіх випробуваннях, що випали на їхню



долю. Переосмислюючи складну, суперечливу вітчизняну історію, можна констатувати, що український народ у цілому сприйняв агресію як загрозу самому своєму існуванню. Яскравим прикладом цього є добровільні вияви патріотизму в формі заяв з проханням зарахувати до лав діючої армії. Внесок громадян республіки у розгром ворога розкривають документи, що відображають хід мобілізації до радянських Збройних сил, підкреслюють значний відсоток (майже 23 %) українців у Збройних силах СРСР.

До 70-річчя початку Великої Вітчизняної війни у Національному музеї із Державною архівною службою України створюється документально-реліквійна виставка “Війна. Документ. Пам’ять: Рік 41-й”, на якій численні відвідувачі ознайомляться з матеріалами не тільки музейних колекцій та архівів України, а й з документами архівів Російської Федерації (представлені Зведення штабу МППО м. Києва про нальоти ворожої авіації на столицю УРСР 22.06.1941р. // Російський Державний Воєнний Архів; Звернення голови Президії Верховної Ради УРСР, голови Раднаркому УРСР та секретаря ЦК КП(б)У до українського народу. 6.07.1941р. // ЦДАГО України; Військова присяга медперсоналу воєнно-польового госпіталю № 2339. 1941р. // Фонди НМІВВВ; Особова справа на військовослужбовця, який вийшов з оточення, військового прокурора 16 мехкорпусу військового юриста 2 рангу Д. О. Заславця. 1942р. // Фонди НМІВВВ).

Виставки з циклу “Війна. Документ. Пам’ять” – це ще один крок до збереження, плекання історичної пам’яті українського народу.

Початковий етап Великої Вітчизняної війни залишається серед найбільш цікавих, суперечливих, сповнених внутрішнього динамізму періодів нашої історії, дослідження якого потребує спільних зусиль архівістів, музейних працівників, представників академічної та вузівської науки, пошуковців.

Освещены основные направления и результаты научной деятельности Мемориального комплекса “Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941–1945 годов” по изучению и увековечиванию трагических и героических событий начального периода Великой Отечественной войны.

**Ключевые слова:** Мемориальный комплекс “Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941–1945 годов”; научно-исследовательская работа; музейные источники; документы.

There are highlighted the main directions and results of scientific work of the Memorial Complex “The National Museum of History of Great Patriotic War of 1941–1945 years” concerning the studying and immortalizing of the tragic and heroic events of the initial period of the Great Patriotic War.

**Keywords:** The Memorial Complex “The National Museum of History of Great Patriotic War of 1941–1945 years”; the research work; the museum sources; documents.